

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 6e jaargang, 1987 nr. 3

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- 16e tot 19e eeuwse landkaarten
- stads- en dorpsgezichten
- geïllustreerde boeken
- kook- en kinderboeken
- oude ansichtkaarten
- oude poppen

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
Tel. 077-19000

Antiquariaat

„Het Bisschopshof“

**Oude Boeken, Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

Inhoud

6e jaargang, 1987 nr. 3

Militaire karteringen in Utrecht tijdens het patriotse bewind (1787)

R. de Bruin en M. Donkersloot-de Vrij **33**

Maria de Haan en Isaac Tirion. Een bladzijde uit de geschiedenis van de waterstaats-kartografie

P. van den Brink **39**

In memoriam J.T.W. van Bracht

43

Varia Cartographica

43

Besprekingen

46

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

48

Redactie

R.C.M. Braam, dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, drs. E. Fleurbaay, drs. M.M.Th.L. Hamelers, drs. P.C.J. van der Krogt, J.D.N. Vis en drs. J.W.H. Werner.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. M.M.Th.L. Hamelers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel; R.W. Karrow, Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw. dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,— per jaar (vier nummers), buitenland f 25,—. Losse nummers f 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgiro-nummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve pagina per nr.	f 70,—
1/4 pagina per nr.	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Plattegrond van Delft na de brand van 1536. Geschilderde kopie, vermoedelijk uit het begin van de 17de eeuw, van een kort na de brand vervaardigd exemplaar (de rechterhelft is afgebeeld).

Militaire karteringen in Utrecht tijdens het patriotse bewind (1787)

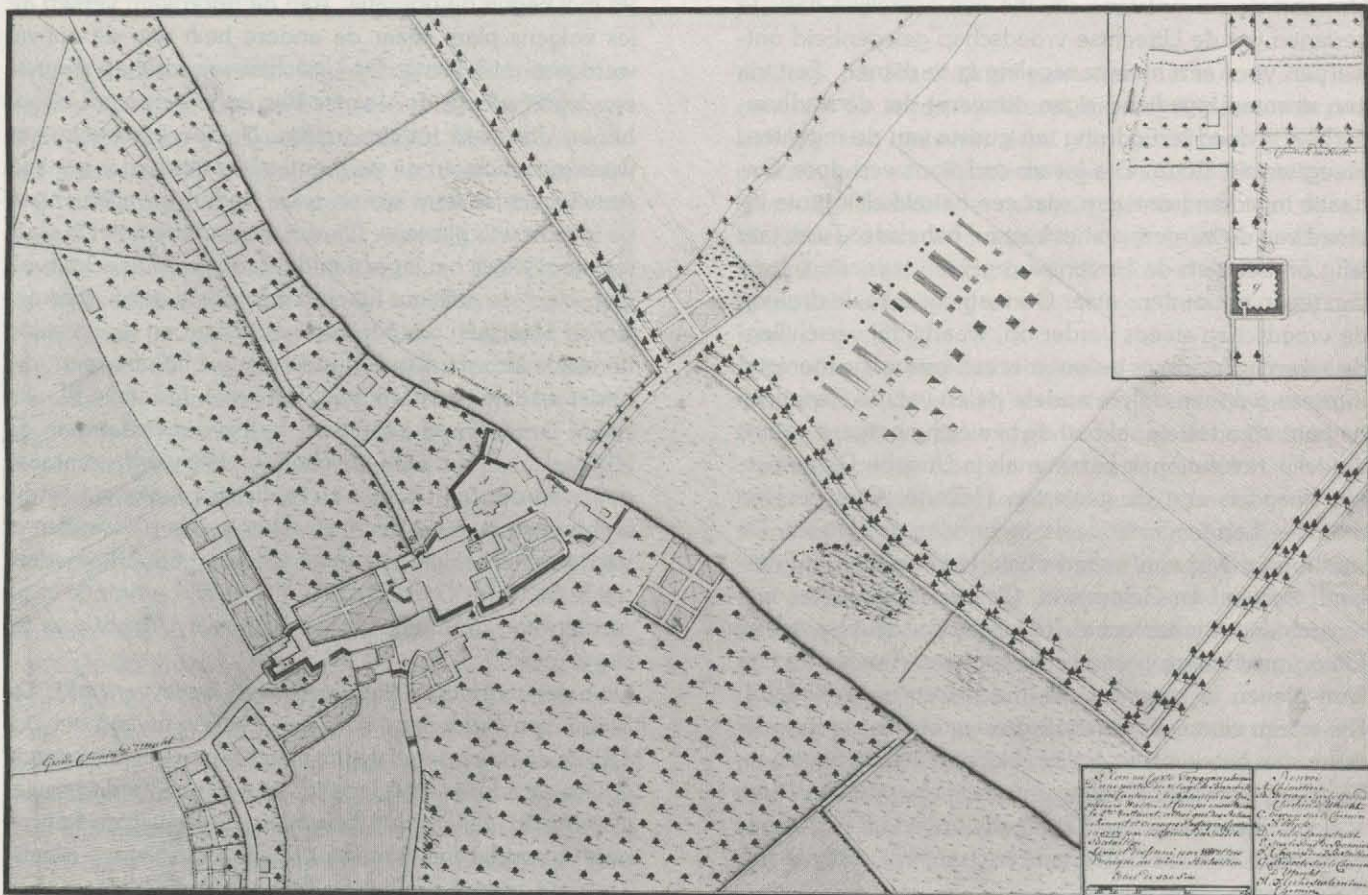
Onderzoek voor tentoonstellingen te Utrecht over de patriotse opstand van 200 jaar geleden enerzijds en een inventarisatie van kaarten van de stad Utrecht anderzijds hebben de beide auteurs er toe gebracht hier enkele - tot dusver nauwelijks bekende - kaarten naar voren te halen en in hun historische context te plaatsen.¹ Na een korte uiteenzetting over de patriottenbeweging, in het bijzonder die in Utrecht, volgt de beschrijving van de kaarten die worden bewaard in kaartenverzamelingen in Utrecht (Rijksarchief en Gemeentearchief), Leiden (Universiteitsbibliotheek) en Den Haag (Algemeen Rijksarchief).

De patriottenbeweging²

Twee eeuwen geleden was Nederland het toneel van ongekend heftige politieke strijd. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was door haar betrokkenheid bij de Amerikaanse Revolutie in oorlog geraakt met Engeland en deze Vierde Engelse Oorlog verliep desastreus. Een zondebok voor alle ellende was gauw gevonden: de pro-Britse stadhouder Willem V. Voor- en tegenstanders van de stadhouder bestreden elkaar met toenemende heftigheid. De belangrijkste woordvoerder van de tegenstanders, de patriotten, was de Overijsselse

edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Deze zette in 1781 de toon van het verzet in een anoniem pamflet, *Aan het Volk van Nederland*. Daarin riep hij onder andere op tot burgerbewapening. De oude schutterijen moesten herleven, zodat de burgers zich onafhankelijk van het stadhoudelijke leger konden verdedigen tegen vijanden van binnen en van buiten. Daarnaast dienden er zogenaamde vrijcorpsen te komen waarin de burgers zich konden oefenen in het wapengebruik.

De oproep sloeg aan en vanaf de winter 1782-1783 herleefden overal in het land de in verval geraakte schutterijen. Grote delen van het land raakten daardoor betrokken bij de patriotse oppositie. In de stad Utrecht vormde de in januari 1783 gestarte beweging voor burgerbewapening het beginpunt van een langdurige strijd voor de democratisering van de stedelijke bestuursinrichting. Naast de schutterij ontstond in de Domstad het vrijcorps 'Pro Patria et Libertate', dat in het Sterrebos aan de westkant van de stad regelmatig oefeningen hield. In dit exercitiegenootschap werd een belangrijke rol gespeeld door de uit Ceylon afkomstige rechtenstudent Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje (1758-1818). Deze wist het vrijcorps om te smeden tot een politiek machtsinstrument. Stap voor stap werd de positie van de Utrechtse regenten ondermijnd. Het eerste doel was het afschaffen van

Het kampement te Bunnik, in kaart gebracht door W. Wolters, 1787 (kaart 3) (Utrecht, Gemeentelijke archiefdienst)

het stadhoudelijke recommandatierecht. De stadhouder had grote invloed op de bestuurlijke gang van zaken in Utrecht. Het regeringsreglement van 1674 gaf hem het recht de vroedschap jaarlijks opnieuw te benoemen en tussentijdse vacatures te vervullen. Uit een door de vroedschap opgestelde nominatie koos hij burge-meesters en schepenen. In de loop van de tijd was de gewoonte ontstaan om de stadhouder te vragen personen aan te bevelen voor de nominaties, de zogenaamde recommandatiën. Op dit alles had de zaakwaarnemer van Willem V in de provincie Utrecht, Willem Nicolaas Pesters, grote invloed. Deze beheerste de vroedschap via een hem welgezinde factie, de 'Pesteriaanse Cabale', en voerde een corrupt en op gunstelingen gebaseerd beleid.

Het in augustus 1783 genomen besluit van de vroedschap om de recommandatiën af te schaffen was een klinkende overwinning voor de opkomende patriottenbeweging en een gevoelige nederlaag voor de Pesteriaanse Cabale. Een nieuwe klap was het aftreden van de vooraanstaande pesteriaan R.M. van Goens. Op aandrigen van het vrijcorps verzocht de vroedschap aan de stadhouder om deze algemeen gehate orangistische publicist uit de vroedschap te verwijderen. Willem V verzocht zijn aanhanger ontslag te nemen, wat deze inderdaad deed.

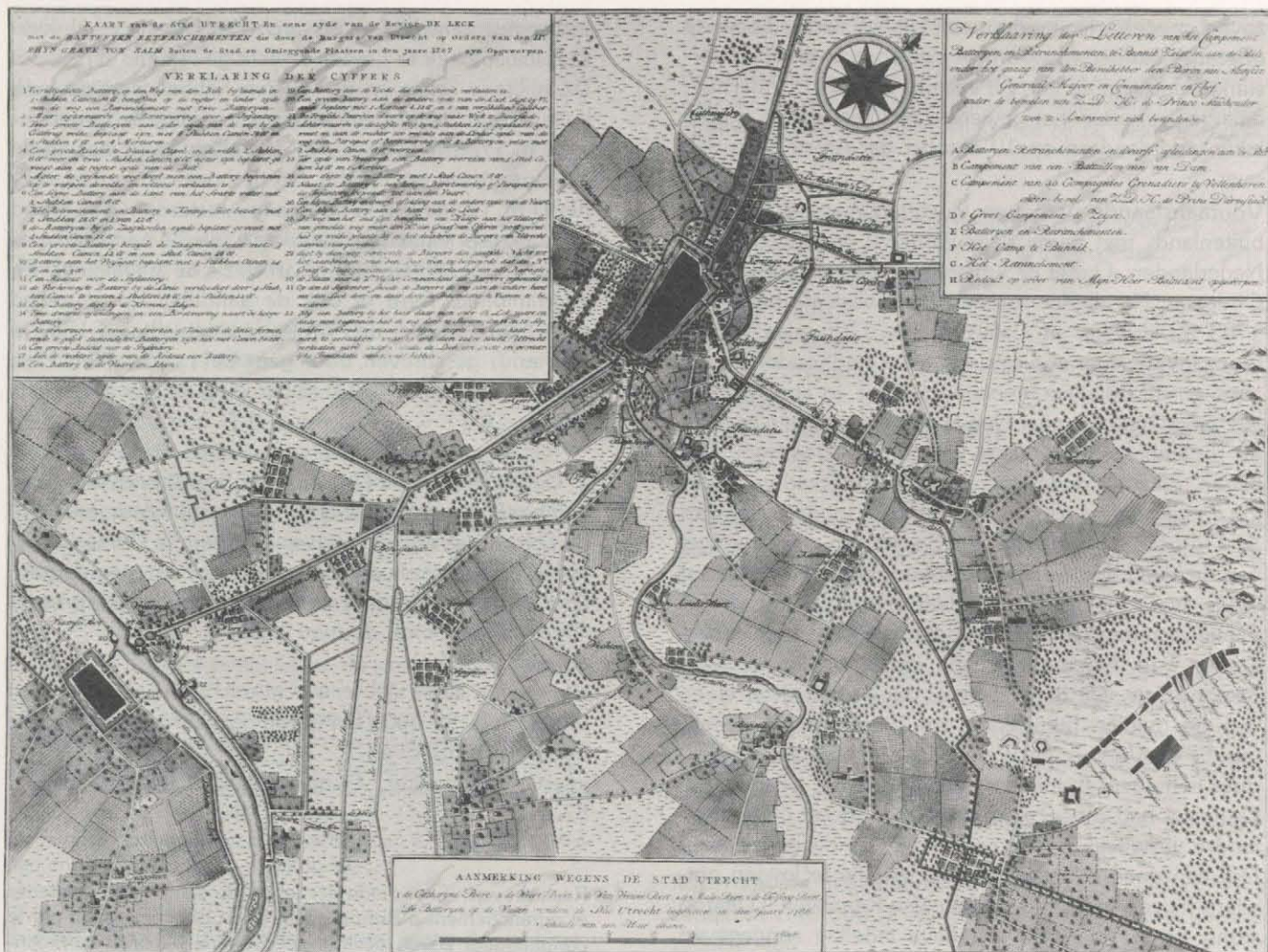
Eind december ontstond een vacature in de vroedschap doordat een van de leden secretaris van het gerecht werd. Het vrijcorps stelde daarop voor de benoeming van een nieuw lid door de vroedschap zelf te laten verrichten. Dit gebeurde inderdaad en daarmee waren de bevoegdheden van de stadhouder ernstig ondergraven. Om aan de nu ontstane situatie een wettelijke basis te verlenen gaf de Utrechtse vroedschap gelegenheid ontwerpen voor een nieuwe regeling in te dienen. Een via een stroman ingediend eigen ontwerp, dat de stadhoudelijke invloed terugdrong ten gunste van de regenten, kreeg weinig steun. Die kwam wel voor een door Ondaatje ingediend ontwerp, dat een betrekkelijk grote invloed van de burgerij op het bestuur behelsde. Twee jaar lang probeerden de Utrechtse regenten invoering daarvan tegen te houden, maar Ondaatje voerde de druk op de vroedschap steeds verder op, waarbij hij verschillende keren het stadhuis insloot met een oproerige menigte. Intussen wonnen ook in andere delen van de Republiek de patriotten terrein, al had de beweging nergens een zo duidelijk revolutionair karakter als in Utrecht. De patriotten slaagden erin de gewesten Holland, Overijssel en Stad en Lande grotendeels in handen te krijgen. De stadhouder wist een meerderheid te behouden in Friesland, Zeeland en Gelderland. Ook in die gewesten waren echter patriotten actief. Zo waren de Veluwe stadjes Elburg en Hattem patriotse bolwerken. Aan de andere kant bleven er orangistische machtscentra in Holland. Die waren evenwel niet sterk genoeg om de stadhouder steun van betekenis te geven. Nadat hem het bevelheerschap over Den Haag was ontnomen, voelde Willem V zich in het najaar van 1785 gedwongen uit Holland te vertrekken en naar Gelderland te gaan. Hij vestigde zich in Nijmegen.

In 1786 spitste het conflict zich verder toe. Op 2 au-

gustus slaagden de Utrechtse patriotten erin de macht in de stad te grijpen, de vroedschap naar huis te sturen en het democratische reglement in te voeren. Op basis daarvan werd een nieuwe raad gekozen. De Staten van Utrecht splitsten zich in twee delen: een patriots deel in de stad Utrecht, terwijl de orangistische meerderheid naar Amersfoort vertrok. Deze stad kreeg kort daarop een militaire bezetting. De spanning liep nog verder op toen stadhoudelijke troepen begin september Elburg en Hattem overvielen. De patriotten in Utrecht verwachtten ook een aanval en brachten de stad in staat van verdediging. Ze vroegen steun aan de Staten van Holland, die groepen vrijwilligers (auxiliären) stuurden. Het stadhoudelijke offensief zette niet door en de aanval op de stad Utrecht bleef uit. Willem V aarzelde en concentreerde zijn troepenmacht in het oosten van de provincie. Als een front deelde een rij posten het gewest in tweeën. Een groot kamp bij Zeist (zie onder meer kaart 1, 4 en 8) vormde het hoofdkwartier van het stadhoudelijke leger, dat voor een belangrijk deel uit Duitse huurlingen bestond.

De militaire patstelling duurde tot het volgende voorjaar. In april liep de spanning sterk op. Bij een loos alarm de 23e bleek het mobilisatievermogen van de Utrechtse schutterij ver beneden peil, maar een oefening vier dagen later verliep een stuk beter. In mei kwam de grote aanval. Generaal Van der Hoop, die het stadhoudelijke leger aanvoerde, wilde de Domstad insluiten door aan de noordkant een bataljon naar Maarssen, De Meern en Harmelen te laten bezetten en een ander bataljon naar Jutphaas en Vreeswijk te dirigeren met de Leksluizen ten zuiden van de stad als doel. In de vroege ochtend van de 9e mei begon de operatie. Aan de noordkant verliep alles volgens plan, maar de andere helft van de aanval werd een mislukking. De Utrechtse vroedschap stuurde een legertje langs de Vaartse Rijn en in de avond kwam het bij Vreeswijk tot een treffen. Na een korte schotenwisseling vluchtten de stadhoudelijke troepen in paniek. Aan Utrechtse kant waren twee doden gevallen, maar de intocht was glorieus. Omdat de patriotten niet in staat waren geweest het leger van de stadhouder te achtervolgen, bleef de militaire krachtsverhouding gelijk. Harmelen en Maarssen werden weer ontruimd en de toestand herstelde zich. Holland stuurde nieuwe hulp troepen, die onder leiding stonden van Rijngraaf Frederik III van Salm. Deze Duitse avonturier had zijn diensten aan de Hollandse patriotten aangeboden. Hij werd commandant van de stad Utrecht en in die hoedanigheid liet hij de bruggen over de Vecht afbreken en de stadswallen in staat van verdediging brengen (zie kaart 6). Als adjudant stelde hij Quint Ondaatje aan, die na zijn promotie in de rechten aan de Leidse universiteit naar Utrecht was teruggekeerd.

Ook de stadhoudelijke legermacht werd versterkt. De Staten van Gelderland stuurden troepen en aan het einde van de maand mei waren er zes regimenten infanterie en zes escadrons cavallerie in het oosten van de provincie Utrecht. Zij konden beschikken over vijftien kanonnen. Voortdurend vonden er schermutselingen plaats. Zo vond er half mei bij De Bilt een treffen plaats. Een maand later richtten de troepen van de stadhouder bij

De nieuwskaart uitgegeven door D.M. Langeveld, 1789 (kaart 8) (Utrecht, Gemeentelijke archiefdienst)

Huis ter Heide een nieuw legerkamp in, dat met een telescoop vanaf de Domtoren te zien was. Het effect van de versterkingen werd weldra duidelijk. Op 5 juli slaagde een stadhouderlijk regiment erin het patriotse bolwerk Wijk bij Duurstede te bezetten. Utrecht wilde helpen, maar de Rijngraaf achtte dat niet mogelijk. Er vonden alleen wat schermutselingen bij Bunnik en De Bilt plaats. Op 9 juli ontstond er paniek in de stad toen er beweging in het kamp bij Zeist signaleerd werd. Dit bleek echter loos alarm. Aan het eind van de maand probeerden de patriotten de patstelling te doorbreken. Een Hollandse legereenheid trok vanuit Utrecht via Blauwkapel, Maartensdijk en Den Dolder naar Soestdijk om het daar gelegen detachement van Hessen-Darmstadt te overvallen. Een schildwacht werd gedood, maar de gealarmeerde stadhouderlijke militairen verdreven de patriotse aanvallers.

Intussen was er volop beweging aan het diplomatieke front. Op 28 juni was Prinses Wilhelmina, de echtgenote van Willem V, op weg naar Den Haag tegengehouden door een patriots vrijcorps en teruggestuurd naar Nijmegen. De Prinses, die leiding had willen geven aan een orangistische opstand, was diep beledigd en schreef een brief aan haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen. Deze eiste genoegdoening van de Staten van Holland. De affaire sleepte zich de hele zomer voort. Eind augustus begon de ontknoping te naderen. Het werd

duidelijk dat Frankrijk de patriotten niet te hulp zou komen en de reeds bij Wezel samengetrokken troepen konden zich gereedmaken. Op 13 september 1787 overschreed een Pruisisch leger van 25.000 man de grens. Het invasieleger splitste zich in tweeën: een divisie marcheerde naar Amsterdam, terwijl de uit twee divisies bestaande hoofdmacht langs de grote rivieren trok. De patriotse verdediging stortte als een kaartenhuis in elkaar.

Nog vóór de Pruisische troepen waren signaleerd, werden de stellingen bij Vianen en Vreeswijk ontruimd. De Rijngraaf van Salm begon overleg met de Staten van Holland over de troepenmacht rond Utrecht. De bevelhebber achtte zijn stellingen onverdedigbaar en de 15e werd tot terugtrekking besloten. Die avond deelde hij het bericht mee aan de Utrechtse vroedschap. De smeebeden van de domstedelijke leiding om op het besluit terug te komen hadden geen succes en kort na middernacht vond de daadwerkelijke evacuatie plaats. Het patriotse kader vluchtte en masse naar Amsterdam.

Het terugtrekken van het leger rond Utrecht maakte de weg geheel vrij voor de Pruisische opmars naar het zuiden van Holland. Die verliep zeer voorspoedig. Op 17 september viel Gorinchem en drie dagen later hield Willem V zijn intocht in Den Haag. Nu kon de aandacht op Amsterdam worden gericht. De Pruisische bevelhebber, de hertog van Brunswijk, wenste daarbij bloedvergieten

zoveel mogelijk te voorkomen. Hij liet slechts beperkte operaties uitvoeren, waarmee zijn troepen de goed versterkte stad aan de Amstel volledig insloten. Onderhandelingen moesten het gewenste resultaat brengen. Dat lukte inderdaad en op 10 oktober gaf Amsterdam zich over.

Vooraanstaande patriotten vluchtten massaal naar het buitenland, met name naar Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden. Onder de emigré's bevond zich ook Quint Ondaatje. Na allerlei omzwervingen vestigde hij zich in 1793 als drukker in Calais. Begin 1795 maakte een Frans invasieleger een einde aan het stadhouderlijke regime en de Bataafse revolutie brak uit. In april van dat jaar ging Ondaatje naar Den Haag, waar hij een carrière als topambtenaar in dienst van de Bataafse Republiek begon, eerst als onder-secretaris van de Raad van Oorlog en vervolgens als lid van Comité tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen, de opvolger van de VOC. Na de radicale staatsgreep van 22 januari 1798, waar hij zijdelings bij betrokken was, werd Ondaatje secretaris generaal op het nieuwgevormde departement van Algemene Politie en Binnenlandse Correspondentie. Dit departement, dat de beleidsterreinen van de huidige ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie en Verkeer en Waterstaat omvatte, werd geleid door een agent (minister), A.J. La Pierre.

Ondaatje had als secretaris generaal vooral de binnenlandse veiligheid en het beheer van de dijken tot taak. Om een goed overzicht van de situatie te krijgen ontwierp hij een kaart van de Bataafse Republiek.³ Daarop stond de nieuwe administratieve indeling aangegeven zoals die op basis van de grondwet van 1798 was ontstaan. Om het oude particularisme te doorbreken waren acht nieuwe departementen gecreëerd, die volgens Frans voorbeeld naar rivieren waren genoemd. De departementen waren weer onderverdeeld in ringen, districten en gemeenten. Aan deze indeling werd een einde gemaakt door de grondwet van 1801 die de oude toestand grotendeels herstelde. Ondaatje prefereerde in de nieuwe situatie een carrière in de koloniën. Als geboren Ceylonees ging daar zijn hart naar uit. Hij moest echter wachten tot 1815, toen koning Willem I hem als ambtenaar 1e klasse naar Batavia stuurde. Daar overleed hij drie jaar later aan de gevolgen van een beroerte.

De kaarten

Tot dusver zijn er negen verschillende kaarten bekend die hun ontstaan te danken hebben aan de bovengeschetste gebeurtenissen in Utrecht. Hoewel alle kaarten niet even duidelijk gesigneerd zijn, mogen we aannemen dat militaire ingenieurs de oorspronkelijke auteurs ervan waren. Drie namen zijn bekend, respectievelijk: W. Wolters (kaart 3), J.A. Hesselink (kaart 4) en I.H.A. Camp (kaart 6). Het ligt voor de hand dergelijke manuscriptkaarten te zoeken op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag in het genieearchief (kaart 7 en de kopie van kaart 4). De andere manuscriptkaarten zijn waarschijnlijk door aankoop of schenking in de kaartenverzamelingen van

het gemeentearchief en rijksarchief te Utrecht en Universiteitsbibliotheek te Leiden terecht gekomen.

De militaire acties en de kaarten hebben destijds, ook buiten Utrecht, de gemoederen nog lang bezig gehouden. In 1789 (dus ruim één of wellicht twee jaar na de gebeurtenissen te Utrecht) zag de boek- en kunstverkooper D.M. Langeveld in de Nes te Amsterdam nog brood in de uitgave van een nieuwskaart, die hij had laten graveren door C.H. Koning (kaart 8, zie de afbeelding). En internationaal werd er ook de aandacht op gevestigd door het boek over de Pruisische veldtocht van 1787 in ons land, geschreven door generaal-majoor Von Pfau (zie kaart 9), dat in 1790 in het Duits en het Frans verscheen.

1 *Carte de la ville d'Utrecht avec les batteries et retranchement hors de la ville ordonnés par monsieur le Comte de Salm et apres l'affaire avec monsieur le Comte de Efferen les bourgeois d'Utrecht avoient comence de faire les batteries et retranchements aux cote du Leck pres de Vreeswijk aux mois de may 1787.*

anoniem, [1787]

tekening in kleur, 38 × 49 cm

schaal ca. 1:30.000 ('ein uren gaans' = 14,2 cm), het noorden rechtsboven

kaartenverzameling: Gemeentearchief Utrecht HA S 87.4

Rechtsboven: 'Explication des lettres du campement, batteries et retranchement a Bunnik, Zeist et au Bilt commande par le commandeur Baron de Münster General Major et commandant en chef sous les ordres de S.A.S. le prince stadhouder, qui se trouvoit à Amersfoort' (A tot en met G); Linksboven: 'Explication', hierin wordt door middel van 32 cijfers die in het kaartbeeld zijn terug te vinden, uitleg gegeven over de militaire situatie toen de patriotse troepen in de stad Utrecht zich paraat hielden.

De terreingesteldheid in de omgeving van de stad is met zorg in beeld gebracht. Er is onderscheid gemaakt in weiland, bouwland, bos (inclusief grienden) en inundatiegebieden (ten oosten en zuiden van de stad). Gelet op de wijze waarop kastelen en belangrijke huizen zijn getekend is te concluderen dat voornamelijk deze kaart als voorbeeld diende voor de later door Langeveld in druk uitgegeven kaart (nr. 8).

2 *Plan d'un cote de la Riviere du Leck, avec les batteries et retranchement que les bourgeois d'Utrecht avoient faits a Vreeswijk et les environs apres l'affaire avec mons. le Comte de Efferen aux mois de may 1787.*

anoniem, [1787]

tekening in kleur, 31 × 32,5 cm

schaal ca. 1:20.000, het noorden onder

kaartenverzameling: Gemeentearchief Utrecht HA S 87.5

Linksonder: 'Explication des lettres' (A tot en met N)

3 *Plan ou carte topographique d'une partie du village de Bunnick ou a été cantonné le bataillon des grenadiers Wallon et campé ensuite avec le 2me de Stuart, ainsi que des retranchement et oeuvres passagers construite en 1787 par les officiers du sus dit bataillon.*

levés et dessiné par W. Wolters, enseigne au même bataillon, [1787]

tekening in kleur, 37 × 57,5 cm

schaal ca 1:1200, het noorden linksboven

kaartenverzameling: Gemeentearchief Utrecht HA S 87.6

Rechtsboven: inzetkaartje van een redoute op de weg naar Utrecht; rechtsonder: 'Renvoi' (A tot en met H).

4 *Plan de la ville d'Utrecht*

J.A. Hesselink, [1787]

tekening in kleur, 34,5 × 48,5 cm

schaal ca 1:30.000 (1 lieu de chemin = 17,9 cm), het noorden nagenoeg boven (iets afwijkend naar links).

kaartenverzameling: Gemeentearchief Utrecht HA S 87.3; kopie in Algemeen Rijksarchief Geniearchief OPV U-7 (oud nr. 8), niet gesigneerd, op de achterzijde de aantekening: nr. 62 Utrecht en 't Camp te Zeist 1787 H (H = Hesselink?)

Linksonder: 'Explication des lettres, du retranchement et batteries, hors de la Ville d'Utrecht, ordonné, par Mon^r. le Comte de Salm' (A tot en met S); rechtsonder 'Explication des lettres du campement, batteries, et retranchement a Bunnik, Zeist par le commandeur Baron de Monster ...' (A tot en met H). Met opvallende kleuren zijn de kampementen enzovoorts in de kaart aangegeven.

De inhoud komt overeen met kaarten 1 en 8, behalve dat Vianen en de Lek er niet op voorkomen.

5 *Plan de la Ville d'Utrecht avec une partie de ses Environs devant le Witte Vrouwepoort et la porte du Mail ou sont marques les batteries établis sur le rempart capital ... juillet 1787*

anoniem, 1787

tekening in kleur, 53 × 37 cm

schaal ca 1:8000, het noorden rechtsonder

kaartenverzameling: Universiteitsbibliotheek Leiden, BN 227-11

Het accent bij deze kaart ligt geheel op de verdedigingswerken van de stad; de stad zelf is niet ingevuld. Ook de verdedigingswerken aan het eind van de Maliebaan (bij de Biltstraat) en bij de Bemuurde Weerd zijn met nadruk weergegeven.

6 *Plan der stad en environs van Utrecht vervattende het gefortificeerde terrain en defentie weezen van dien en de versterkinge gedaan in de maande van aug. en sept. 1787*

I.H.A. Camp, [1787]

tekening in kleur, 45,5 × 65 cm

schaal ca 1:9500 (400 Rijnlandse roeden = 15,6 cm), het noorden linksboven

kaartenverzameling: Rijksarchief Utrecht, TA 2123

Linksonder: 'Renvoy', waarin de belangrijkste bouwwerken van de stad zijn aangegeven door middel van 22 cijfers en de militaire bouwwerken buiten de stad door middel van de hoofdletters A tot en met K. Daaronder tot besluit de opmerking dat het terrein 'boven de stad' (dat wil zeggen ten oosten van de stad) geïndeerd is geweest door de Rijn.

Het is een kaart die vooral de directe omgeving van de stad (tot

en met Oud-Amelisweerd, Hoog Raven, de kruitmolen aan de Vecht en 'Biesbosch' aan de Biltstraat) gedetailleerd weergeeft. Bij de diverse ingetekende batterijen is het schietveld eveneens aangegeven. Heel fraai komen de buitenhuizen en tuinen in de omgeving van de Maliebaan en bij de Catharijnesingel naar voren.

7 *Plan de la ville d'Utrecht beneevens de omleggende fortification werken zoo als deselve bij de evacuatie op den sestiende september 1787 geweest zijn*

anoniem, [1787]

tekening in kleur, 66,5 × 64,5 cm

schaal ca 1:8000 (300 roeden = 13,5 cm), het noorden linksboven

kaartenverzameling: Algemeen Rijksarchief, Geniearchief OPV U nr. 6 (oud nr. 8)

Er is veel gelijkenis met kaart 6. Het geïndeerd gebied is in blauwe kleur aangegeven. Ook op deze manuscriptkaart is het gedeelte buiten de (lege) stad gedetailleerd weergegeven met accent op de militaire bouwwerken.

8 *Kaart vande stad Utrecht en eene zyde van de revier de Leck met de Batteryen retranchementen die door de burgers van Utrecht op orders van den Hr. Rhyn Grave Von Salm buiten de stad en omleggende plaatsen in den jaare 1787 zyn opgeworpen.*

C.H. Koning sculps, D.M. Langeveld excud. [Amsterdam], 1789

kopergravure, ingekleurd, 37 × 49 cm

schaal ca 1:40.000 (1 uur gaans = 13 cm), het noorden rechtsboven

kaartenverzameling: Gemeentearchief Utrecht HA S 87.2; Universiteitsbibliotheek Leiden, BN 40-51; Geografisch Instituut Utrecht, collectie Moll nr. 661 en Ackersdijck nr. 85

De graveur C.H. Koning gebruikte in grote lijnen de handgetekende kaart 1 als voorbeeld; de toelichtingen op die kaart in het Frans werden echter vertaald in het Nederlands.

Linksonder onder de titel: 'verklaring der cyffers' (1 tot en met 32); rechtsboven: 'verklaaring der letteren van het campement' (A tot en met H), dat wil zeggen: 'batteryen en retranchementen te Bunnik, Zeist en aan de Bilt onder het gezag van den bevelhebber den Baron van Munster, Generaal Majoor en Commandant en Chef onder de bevelen van Z.D.H. de Prince Stadhouder toen te Amersfoort zich bevindende'

9 *Plan de la Ville d'Utrecht*

Louis Schmidt fecit, [Berlijn, 1790]

kopergravure, 16,2 × 22,5 cm

schaal ca 1:25.000, het noorden rechtsboven

kaartenverzameling: Universiteitsbibliotheek Leiden, BN 40-100; 1154 B.27; 216 A 18; dezelfde kaart, nagegraveerd in 1792: 1158 C 10; Gemeentearchief Utrecht bibliotheek LD 49 (TA Ab 100)

Dit kaartje is afkomstig uit: Th.Ph. von Pfau, *Geschichte des Preussischen Feldzuges in der Provinz Holland im Jahr 1787* (Berlijn, 1790; Gedrukt in der Königlich Geheimen Oberhofbuchdruckerei und in Kommission bei dem Hofbuchhändler H.A. Rottmann). Hetzelfde kaartje komt ook voor in de Franse uitgave van het boek dat in hetzelfde jaar bij dezelfde uitgever verscheen.

In 1792 verscheen bij Willem Holtrop te Amsterdam de Nederlandstalige uitgave van het boek. Het kaartje van Louis Schmidt is hierin nagegraveerd, waarbij vele Franse aanduidingen in het Nederlands zijn overgezet. Het draagt de titel: *Plan van de Stad Utrecht*, is ongesigneerd en draagt geen jaartal. Van de stad zijn alleen de vestingwerken en van de omgeving, de terreingesteldheid, inundatiegebieden en militaire fortificaties uit het jaar 1787 weergegeven.

NOTEN

1. Deze tentoonstellingen worden van 7 september tot en met 23 oktober 1987 gehouden in het Centraal Museum en de Crediet en Effectenbank (Kromme Nieuwegracht 6) te Utrecht. Op de tentoonstelling in de Crediet en Effectenbank, georganiseerd door de gemeentelijke archiefdienst, zijn enkele van de kaarten te zien. Een afzonderlijke publikatie over de algehele inventarisatie van kaarten van de stad Utrecht is in voorbereiding.
2. A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel 1966); R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuursamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*, dissertatie R.U. Utrecht (Zutphen 1986).
3. Deze kaart (kopergravure, 53 x 42 cm, gegraveerd door Van Baarsel, 1799) is onder meer te vinden in de collectie Ackersdijk, nr. 44 (Geografisch Instituut, R.U. Utrecht). Zie ook: C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1983) p. 183.

SUMMARY

Military cartographical surveys of Utrecht during the Patriots' regime (1787)

In this article some military maps from 1787 are discussed, which were produced as a result of the so-called Patriot's Rebellion in Utrecht.

Two centuries ago the Republic of the Seven United Provinces was the scene of an exceptionally fierce political struggle that eventually developed into a civil war between the Patriots on the one hand and the Orangists, the followers of Prince William V, on the other. Especially in Utrecht a true revolution broke out. There the Patriots had assumed power in the city, while a military force under the Rhinegrave Van Salm, who had come to assist the Patriots, had put the town in a state of defence. The maps show the various fortifications of Utrecht and its surroundings (i.a. the villages of Zeist, Bunnik, De Bilt and Vreeswijk). The arrival of a Prussian invasion army put an end to the fighting in September 1787.

Many Patriots sought refuge in France. Among them was the Utrecht student Quint Ondaatje, who eventually returned to The Hague in 1795, where he started a career as a senior civil servant in the service of the Batavian Republic (1795-1806). He drew a map of the Batavian Republic, showing the new administrative division of the country, which he had published in 1799.

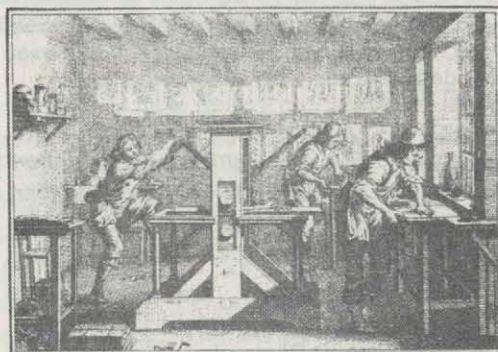

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

**Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.**

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

Maria de Haan en Isaac Tirion. Een bladzijde uit de geschiedenis van de waterstaatskartografie

Inleiding

Hoewel de waterstaatskartografie als het typisch Nederlandse fenomeen in de geschiedenis van de kartografie wordt aangemerkt, is het opmerkelijk te noemen dat een en ander nog nauwelijks heeft geresulteerd in gericht (karto-bibliografisch) onderzoek naar het bewaard gebleven kaartmateriaal.¹

Deze leemte binnen het historisch-kartografische onderzoek is des te meer opvallend gezien de ruime mate van verspreiding van met name het gedrukte kaartmateriaal, waardoor van zeldzaamheid vaak nog geenszins sprake kan zijn. Uit een gebrek aan bronnenmateriaal kan deze lacune derhalve niet worden verklaard; integendeel, de waterstaatskartografie behoort tot een van de beste, zo niet de best gedocumenteerde onderzoeksgebieden binnen de historische kartografie. Dat is ook niet zo verwonderlijk; de grillige en onvoorspelbare loop van rivieren kon tot ongewenste toestanden aanleiding geven en vereiste een effectieve beheersing, het liefst binnen een interprovinciaal beleidsorgaan. Maar hoewel een nationaal bestuur van de waterstaat eerst in de negentiende eeuw zou worden gerealiseerd, noopte de rivierzorg juist door haar pluriregionale karakter reeds tijdens de Republiek tot een verregaande samenwerking tussen de afzonderlijke provincies waarin met name voor de Staten van Holland en West-Friesland een centrale rol was weggelegd.

De gedrukte resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland vormen in dat opzicht een rijke bron voor de reconstructie van de waterstaatskartografie. Als de Staten zich in de zeventiende en achttiende eeuw met de waterstaat bezighielden, lieten zij zich omtrent de beheersaspecten steeds door een technisch ambtelijk kader voorlichten. De rapporten en de manuscriptkaarten die door deze adviseurs aan de gedeputeerden werden voorgelegd, speelden een functionele rol bij de besluitvorming. Vanuit dat oogpunt werd het vaak wenselijk geacht dat ook deze rapporten en de daarbij behorende kaarten in druk zouden verschijnen om ze achter de desbetreffende resolutie te voegen. Deze kaarten zijn herkenbaar aan de gedateerde verwijzing (meestal in de linkerbovenhoek) naar de betreffende resolutie. Bij een aantal kaarten ontbreekt deze resolutievermelding echter, hetgeen de identificatie niet eenvoudig maakt. Omdat in de meeste Nederlandse kaartenverzamelingen de resolutiekaarten gescheiden van de rapporten voorkomen, is de onderzoeker veelal onbekend met de specifieke omstandigheden die tot de vervaardiging van de betreffende kaart aanleiding hebben gegeven. Wil het onderzoek naar de waterstaatskartografie gestalte krijgen, dan is het in de eerste plaats noodzakelijk dat deze resolutiekaarten in een overzichtelijk en beredeneerd schema

worden ondergebracht, opdat het mogelijk wordt deze kaarten in hun juiste context te interpreteren en te beschrijven. Een dergelijke inventarisatie hoop ik binnen afzienbare tijd te realiseren. In dit artikel wil ik enige aandacht schenken aan een ander aspect van de resolutiekaarten, in het bijzonder aan de graveurs en lettersnijders die voor de artistieke component van deze kaarten verantwoordelijk waren.

De graveurs

Ofschoon we weten dat het drukken van de resolutiekaarten in de achttiende eeuw door de familie Scheltus, de landsdrukkers, werd verzorgd,² biedt noch het kartoграфisch document, noch het begeleidend materiaal enig uitsluitsel over de namen van de graveurs en lettersnijders, althans vóór 1770. Vanaf dat jaar vinden we stevast de naam van Leonard Schenk Jansz. (1732-1800)³ als graveurs op de kaarten vermeld. Vóór 1770 treffen we dergelijke graveursvermeldingen, uitzonderingen daargelaten, niet aan. Dit wil echter niet zeggen dat de namen van de betrokken graveurs en lettersnijders niet te achterhalen zouden zijn.

Enig inzicht in deze materie wordt ons geboden in de vorm van een andere bron die, hoewel ze een relatief korte periode omvat, voor de reconstructie van de waterstaatskartografie van groot belang is. Reeds eerder heb ik gewezen op de verzameling stukken, die tussen 1731 en 1755 ambtshalve werd gevormd door Cornelis Velsen (1703-1755).⁴ In zijn functie als klerk ter secretarie van de Staten van Holland en West-Friesland was Velsen speciaal belast met het toezicht op en de coördinatie van de activiteiten die de Staten van Holland en na 1736 hun gecommiteerde raden op het gebied van de waterstaatszorg ontplooiden. Al deze werkzaamheden werden door Velsen op zorgvuldige wijze in verschillende journaals kort en bondig samengevat, terwijl de authentieke stukken die tijdens de verschillende vergaderingen ter tafel kwamen, voor het merendeel in een groot aantal bijlagen werden bewaard.

Velsen was ondermeer belast met de verzorging en uitbesteding van het te graveren kaartmateriaal. Daartoe onderhield hij een geregeld contact met een aantal graveurs en lettersnijders, waarvan ons vier met name bekend zijn. Afgaande op de aanhalingen bij Velsen kan vastgesteld worden dat de resolutiekaarten die tussen 1738 en 1752 in druk verschenen, voor het merendeel door David Koster (ca. 1686-1752)⁵ en Jan van Jagen (1709-1800)⁶ vervaardigd zijn. De Haagse graveur David Koster nam daarbij het graveren van de afbeelding voor zijn rekening, terwijl de Amsterdammer Van Jagen het snijden van de letters verzorgde. Na de dood van

Kaart figuratief van den Waalstroom, van Schenkenschans tot beneeden het Canaal te Pannerden/gecopieerd naar een kaart van Willem Leenen door Melchior Bolstra; kopergravure van David Koster en Maria de Haan; geletterd door Isaac Tirion. 2e editie.-1754. Behoort tot resolutie van 13 februari 1754.

Koster in januari 1752 droeg Velsen het graveren op aan de, in de literatuur volledig onbekende, Haagse plaatsnijder Maria de Haan, de voormalige assistente van Koster.⁷ Haar eerste opdracht behelsde de afwerking van een kaart van de Waal die Koster onvoltooid had achtergelaten.⁸ Het letteren van deze en volgende kaarten werd toevertrouwd aan de zwager van Koster, de Amsterdamse uitgever Isaac Tirion (1705-1765).⁹ Jan van Jagen werd dus gepasseerd.

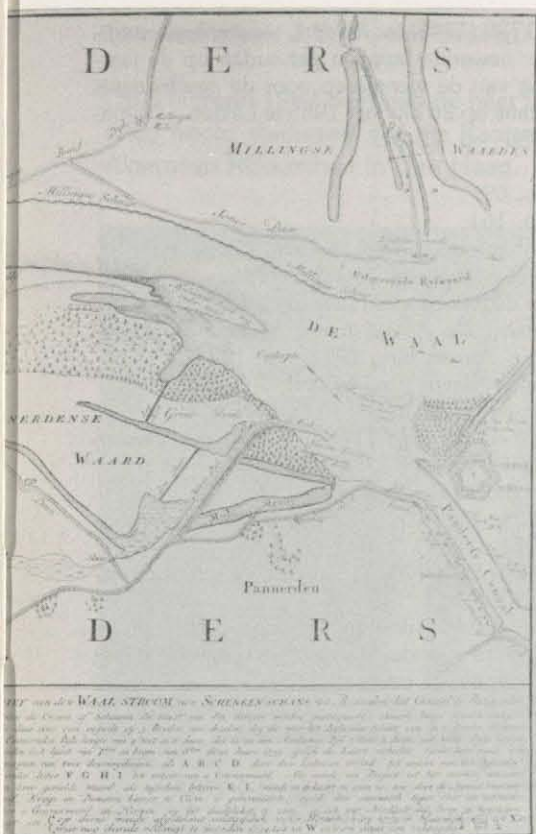
Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het contact tussen Velsen met respectievelijk David Koster en Maria de Haan hoofdzakelijk mondeling plaats vond. Anders lag het voor Tirion en Van Jagen, hetgeen te meer duidelijk wordt uit het feit dat alleen van hen beiden correspondentie aan Velsen bewaard gebleven is. Deze brieven, met name die door Tirion geschreven zijn, stellen ons in staat enig inzicht te krijgen in de wijze waarop de resolutiekaarten werden vervaardigd. Hoewel ze nog tal van andere, en minstens even interessante gegevens bevatten, zal ik me hier uitsluitend beperken tot de voor dit onderwerp relevante gegevens.

Uit de bewaard gebleven brieven komt een weinig positief beeld van Tirion naar voren. Het blijkt een ijdele en zelfzuchtig ingestelde man te zijn, die geen enkele mogelijkheid onbenut liet bij zijn opdrachtgevers goede sier te maken. Daar staat tegenover dat hij zich onderscheidde door een niet aflatende ijver, waarin hij er steeds naar streefde door het ontplooiën van eigen initiatieven de weergave van informatie door middel van de kaart te

verbeteren. De oudste van Tirion bewaard gebleven brief vormt daarvoor een eerste indicatie. Velsen had Tirion gevraagd om met spoed een kaartje van de Millingse Waard te letteren.¹⁰ Het kaartje, dat moeten we erbij zeggen, was vervaardigd door de Rijnlandse landmeter Melchior Bolstra (1703-1776),¹¹ van wie bekend is dat hij, alhoewel een groot en vooraanstaand waterbouwkundige, de kunst van het schrijven niet goed machtig was. Dat was ook Tirion opgevallen. Naar het verzoek van Velsen had hij het hem toegezonden kaartje 'met de uiterste spoed doen letteren, na dat ik ze eerst zoo in schikking als anders wat verbeterd had', zo schreef hij Velsen op 28 december 1752. Dat hij van de opmaak zoals die in het manuscript werd aangegeven afweek, had een praktische reden en was alleen bedoeld opdat 'alles te gemakkelijker kan gelezen worden'.¹²

Ook problemen van geheel andere aard hielden Tirion bezig. Het feit dat aan Maria de Haan het graveren van de resolutiekaarten werd opgedragen, zat hem behoorlijk dwars. Hij schatte artistieke prestaties van zijn eigen graveurs veel hoger in, maar bovendien was het graveren van de resolutiekaarten een bijzonder lucratieve aangelegenheid en liet Tirion, als het een goed zakenman betaamde, niet na bij herhaling naar nieuwe opdrachten te solliciteren.

In 1753 was er volop werk aan de winkel. In verband met herstelwerkzaamheden van de kust bij het dorp West-Terschelling, die door de vernielende werking van de zee ernstig gehavend was, moesten een zevental

(Kaartenverzameling Rijnland, A 1804)

kaarten worden gegraveerd. Opnieuw werd Maria de Haan opgedragen deze kaarten te graveren, terwijl Tirion zich met het letteren tevreden moest stellen.¹³ Hij was duidelijk onttremd daarover. De zorgvuldigheid en de snelheid waarmee hij zich van zijn opdrachten kweet en die algemeen werd gewaardeerd verschaftte hem echter voldoende argumenten er bij Velsen op aan te dringen ook het andere werk aan hem op te dragen. '... Zo er eens werk daar extra haast mede is', zo schreef hij Velsen op 13 juli 1753, 'en Uw Ed: het van juffr. De Haan met de vereischte spoed niet kunt gereed krijgen, stuurt het maar aan mij. Ik zal het altoos met den eersten vervaardigen, want het geen aan deeze buiten het letteren te doen is geweest, zou geen twee dagen bezigheid verschaft hebben'. Ja ook indien, zo voegde hij er niet zonder eigendunk en enige geringschatting aan toe, er 'geen zaaken van belang mogten voorvallen, die de gem: juffr. niet wel na Uwe gedachten zouden toevertrouwd konnen worden, kan U Ed: zig maar vrijelijk aan mij adresseeren of mij recomandeeren'.¹⁴ Zijn eigen werk was zeker te prefereren boven de produkten van juffrouw de Haan, althans die mening was Tirion toegedaan, en hij durfde er zelfs een weddenschap over aan. Als hij op 28 juli 1753 Velsen een viertal onbewerkte koperplaten toestuurt 'van het allerbeste zweedse koper en keurlijkste geslepen', voegt hij daaraan toe dat 'ik niet gelove dat die juffer het immer beter zal verwerkt hebben, ten minste, ik wenste wel om hondert ducaaten, dat ik het sedert een jaar vijf a zes altoos zo gehadt hadt!'¹⁵

Het succes bleef echter niet uit. Op 9 april 1754 kwam in een vergadering van de Staten van Holland en Westfriesland een plan van de Leidse hoogleraar Johannes Lulofs (1711-1768)¹⁶ en Melchior Bolstra ter sprake om door middel van een overlaat overtollig water uit de Lek in de rivier de Linge te lozen. Bij dit plan behoorden een tweetal door Bolstra getekende kaarten alsmede een paar profielen.¹⁷ Aangezien Maria de Haan druk in de weer was met een kaart van het Herwense Schaar,¹⁸ en de kaarten met de nodige spoed gereed moesten komen, werd Velsen opgedragen Tirion met de vervaardiging van deze kaarten te belasten.¹⁹ Tirion was zeer ver-eerd met het verzoek; de heren hadden een goede keus gedaan, zo schreef hij Velsen zonder schroom, 'omdat men een goede idee schijnt te hebben van mijne promptitude in dergelijke zaaken ... en ik meer dan iemand overtuigd ben dat met werken van dien aart haast boven alles dient te worden gemaakt!'. Hem stond een optimale weergave van de voorgestelde plannen voor ogen, in welk opzicht hij zich afvroeg of het niet mogelijk zou zijn inzage te verkrijgen in de bijbehorende schriftelijke stukken: 'Zommige zaaken komen mij dat (sic) duyster voor, inzonderheid in de kaart van den overlaat langs de Diefdijk, ook in de andere wegens de manier hoe alles best en duidelijkst te verbeelden, waartoe de plaatsnijders geen couleuren tot haar behulp hebben, even als de tekenaars. Moeten bijvoorbeeld', zo vroeg hij zich af, 'de concept afsnijding en inlegdijken niet maar met stippen aangewezen worden, of als reele dijken, de geprojecteerde afleiding van de Lek als een reeel water, of maar met stippen als nog maar geconcipteerd, om van het reele te beter elucidatie te onderscheiden?'²⁰ Om Tirion enigszins tegemoet te komen zond Velsen hem een gedrukt document. Het document werd hem '(alleen) onder die speciaale restrictie (verstrekt), dat U Wel Ed: het aan niemand zal laten leezen, veel min eenig gebruyk in druk of op eeniger ander wijze, als alleen om voor U wel Ed: zelfs ligt uyt te krijgen tot het dresseeren van 's Lands caarten onder U wel Ed: directie gesneeden werdende'. Mochten er eventueel nog vragen zijn, dan raadde Velsen Tirion aan, Bolstra en Lulofs daarover te consulteren.²¹

Tirion was zichtbaar vergenoegd over het in hem gestelde vertrouwen en zette zijn graveurs onmiddellijk aan het werk. 'Om Uw ED: en de heeren die eenig vertrouwen in mij stellen om 's Lands zaaken met eene extra ordinaire promptitude te konnen uitvoeren, heb ik (Uit aanmerking van Uw dwangredenen en dat er 's lands zaak door lijdt, door dien na dit stuk zo lang gewagt wordt', zo schreef hij Velsen, 'niet willen mankeeren om alles wat mij maar enigzints mogelijk was, in 't werk te stellen, met 'er nagt en daag aan te laten werken, om het dus ten allerspoedigste te doen vervaardigen ...'. Hij had reeds proefdrukken laten maken en deze eigenhandig gecorrigeerd. Daarbij had hij opnieuw enige moeite gehad met het door Bolstra gebezigde taalgebruik en 'schoon ik niet goed gevonden heb overal, daar ik het wel zoude hebben konnen doen, de spelling en uitdrukkingen van het schrift te corrigeeren, heb ik het egter hier en daar gedaan, daar ik het nut oordeelde, want op alle kleinigheden of nuttigheden komt het in zulke zaaken niet zeer

aan, indien het oogmerk maar klaar te zien is'. Gaarne zou hij ook Bolstra of Lulofs te hulp roepen omdat in de profielen enige 'duysterheid is, omdat het land zo wel al wat er somtijds met blaauw is aangewezen, daar na mijn concept, ider met een bijzondere couleur of arceering in de tekening en plaat best aangewezen ware. Dunkt Uw Ed: dit ook zoo niet?' Tegelijk moest hij toegeven dat er slechts beperkte ruimte tot verbetering zou zijn, 'dewijl het koper tot de profils reeds geslagen was'. Als er inderdaad veranderingen in het profiel moesten worden aangebracht, dan zou de kaart aan de bovenzijde 'wat te hoog en merklijk hooger als de andere ... vallen, en dus ingeslagen of gevouwen moeten worden, 't geene altoos zeer moeyelijk is, daar de profils en het eene plan nu zoo geschikt zijn, dat ze zonder omvouwning in de resolutien of stukken gevoegd worden en van veel gemakkelijker gebruik'.²²

Maria de Haan

Isaac Tirion

Besluit

Het heeft er alle schijn van dat ook na 1754 resolutiekaarten in de drukkerij van Tirion vervaardigd zijn (waarbij Maria de Haan mogelijk het graveerwerk deed). Een en ander was echter in strijd met de afspraken die eerder met Van Jagen en ook met anderen waren gemaakt. Terrecht herinnerde Van Jagen in een brief van 10 november 1754 Velsen aan het feit dat zijn vriend Jacobus van der Schley (1715-1779)²⁴ '... voorheen ten tijde van de heer David Koster, meer dan eens ... is aangeboden de figuur of omwerken te maken'. Deze had die aanbiedingen 'genereus geweigerd, ten zij bovengemelde heer Coster er uytscyde of mogt komen te overlijden'. Met de dood van Koster, zo stelde Van Jagen vast, was 'nu de weg daar omtrent voor zijn Ed: geopent ...', en daar Van der Schley 'een der eerste konstenaars is, zou 'er ook ongemeen veel beter werk van worden als tot nog toe in het ligt is'²⁵ Welke repliek Velsen hierop formuleerde is niet bekend. Het is de vraag of antwoord ooit geschreven is, daar Velsen kort daarna kwam te overlijden. Bovendien zijn de journaals van zijn opvolger Dirk Klinkenberg (1709-1799),²⁶ op een aantal delen bijlagen na, niet bewaard gebleven.²⁷

NOTEN

1. C. Koeman, *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten 1750-1850*. - Groningen, 1986. - p. 57.
2. ARA, Staten van Holland (SvH) 3976, no. 568, Velsen aan Tirion, dd. 's-Gravenhage 17-4-1754.
3. F.G. Waller en W.R. Juybol. *Biografisch woordenboek van Nederlandse graveurs*. - 's-Gravenhage, 1938. - p. 287.
4. P. van den Brink. Dit capitaale en kostbaar stuk werks: enige notities bij de kaart van de Merwede door Melchior

Bolstra 1738-1739 (1745) in: *Polder-, waterschaps- en rivierkartografie*: bewerkte lezingen gehouden op de jaarlijkse studiedag van de werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie op 26 oktober 1985 te Leiden. - Nijmegen; Delft, 1986. - p. 22-24.

5. Zie noot 4.
6. F.G. Waller, p. 69.
7. F.G. Waller, p. 161.
8. GA 's-Gravenhage, Notarieel Archief 2566, no. 74, Testament van David Koster, dd. 5-9-1746.
9. Resoluties van de Staten van Holland, 1-12-1751.
10. I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Dl. V-1. - Amsterdam, 1978. - p. 122.
11. Resoluties van de Staten van Holland, 7-12-1752.
12. P. van den Brink, p. 25-26.
13. ARA, SvH 3964, bij 29-12-1752, Tirion aan Velsen, Amsterdam 28-12-1752.
14. Resoluties van de Staten van Holland, 2-6-1753.
15. ARA, SvH 3924, bij f. 164, Tirion aan Velsen, Amsterdam 13-7-1753.
16. ARA, SvH 3924, bij f. 170, Tirion aan Velsen, Amsterdam 28-7-1753.
17. W.F. Hermans, Johan Lulofs en zijn tijdgenoten: een bijdrage tot de kennis van de fysisch-geografische denkbelden in de achttiende eeuw. in: *TNAG 71* (1954), p. 89-104; F. Sassen. *Johan Lulofs (1711-1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*. - Amsterdam, 1965.
18. Resoluties van de Staten van Holland, 9-4-1754.
19. Resoluties van de Staten van Holland, 16-2-1754.
20. ARA, SvH 3976, no. 568, Velsen aan Tirion, 's-Gravenhage 17-4-1754.
21. ARA, SvH 3964, bij 21-4-1754, brief Tirion aan Velsen, Amsterdam, 19-4-1754.
22. ARA, SvH 3964, bij 21-4-1754.
23. ARA, SvH 3976, no. 568, Tirion aan Velsen, Amsterdam 24-4-1754.
24. F.G. Waller, p. 290.
25. ARA, SvH 3977, no. 626, Van Jagen aan Velsen, Amsterdam 10-10-1754.
26. P. van den Brink, p. 30, noot 21.
27. Althans niet op het Algemeen Rijksarchief. De sterrekundige correspondentie die Klinkenberg met een groot aantal binnen- en buitenlandse geleerden onderhield, bevindt zich thans in het Archief van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Een groot aantal van een door Klinkenberg gevormde verzamelatlas kan men vinden in de kaartenverzameling van het Geografisch Instituut te Utrecht.

SUMMARY

Maria de Haan and Isaac Tirion. A page from the history of Dutch river-cartography

The literary remains of Cornelis Velsen (1703-1755), clerk of the States of Holland and West-Friesland between 1731 and 1755 constitutes an important source for the reconstruction of Dutch river-cartography in the first half of the eighteenth century.

Velsen was particularly responsible for the boarding out of the manuscript maps, the States had ordered him to engrave. For that reason Velsen maintained a lively correspondence with several engravers, such as David Koster (1686-1752), Jan van Jagen (1709-1800) and the, so far unknown, female engraver Maria de Haan.

This article deals with the correspondence between Velsen and the Amsterdam bookseller and printer Isaac Tirion (1705-1765), who between 1751 and 1754 was responsible for the type-cutting of the copperplates. During this period Maria de Haan was in charge of the engraving of the maps. From the letters we learn of the ambitions of Tirion, especially his strive for the engraving of the maps as a whole, at the cost of Maria de Haan.

In memoriam J.T.W. van Bracht

Op 8 februari 1987 overleed de heer J.T.W. van Bracht (59), hoofd studiezaal van de Kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

J.T.W. van Bracht †

In Jan van Bracht verliest zijn familie en vriendenkring een heel bijzondere en veelzijdige man en vriend. Dege-
nen die hem van nabij gekend hebben waren geïmpo-
neerd door zijn enorme belesenheid en diep gefundeer-
de kennis, die alle facetten van de geschiedenis van de
kartografie omvatte. Zijn kunstzinnige aanleg en culture-
le belangstelling, die reeds in zijn ouderlijk huis was ge-
wekt, konden zich volledig ontplooiën toen Van Bracht
in 1968 in dienst trad van het ARA. Al spoedig werden
zijn ijver, belangstelling en kennis beloond en werd hem
het beheer van de toen in een zeer slechte staat verke-
rende kaartencollectie op het Bleijenburg toevertrouwd.

Met zijn innemende persoonlijkheid, maar ook met zijn
karakteristieke vastberadenheid slaagde Van Bracht erin
het acute ruimte- en personeelsgebrek van zijn afdeling
aan te pakken. Hij haalde een spectaculaire overwinning
toen in de nieuwbouw van het ARA op de Prins Willem
Alexanderhof de kartografische bronnen in een aparte
vleugel werden ondergebracht. De modernste geoutil-
leerde magazijnen en de ruim opgezette studiezaal
schepten faciliteiten die tot de beste in Europa moeten
worden gerekend.

Van Bracht heeft er ideale omstandigheden geschapen
voor al degenen die zich uit hoofde van hun beroep of
om studieredenen in de oude topografische gesteldheid
van Nederland of in het koloniale verleden moeten ver-
diepen. Van de uitstekende contacten die Van Bracht
met de vakgroep Kartografie op de Rijksuniversiteit
Utrecht onderhield, ging een zeer stimulerende wissel-
werking uit.

Helaas verslechterde zijn gezondheid tijdens de nieuw-
bouw en de reorganisatie, in 1982 legde hij de leiding
van de kaartenafdeling neer, maar als chef studiezaal
bleef hij halve dagen werken. De persoonlijke omgang
met de bezoekers, het wegwijsmaken in de kaartarchie-
ven en de kennisoverdracht waren belangrijke bondge-
noten, die hem de nodige kracht gaven tegen zijn dode-
lijke ziekte te vechten.

Tengevolge van zijn streven naar volmaaktheid kon hij
moeilijk van een manuscript afstand doen. Gelukkig ver-
scheen in 1981 van zijn hand een inleiding tot een van
de meest belangrijke en fraaie kaartencollecties van het
ARA, de zogenaamde Vingboons-Atlas.

Zijn vrienden wisten ook dat hij vaak met problemen
worstelde die aan de meesten van ons voorbij gingen.
Hij had veel strijd met zichzelf, maar ook bij het over-
meesteren van emoties veroorzaakt door wat hij om zich
zag aan onrecht. Dit was een kenmerk van zijn karakter.
Wij zijn dankbaar voor al datgene wat hij ons, zijn vrien-
den en collega's geschonken heeft. De gedachtenis aan
deze navolgenswaardige en innemende persoonlijkheid
zullen wij altijd in hoge ere houden.

G. Schilder

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek zenden aan E. Fleurbaay, Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam

Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie Studiedag 1987

De werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie, i.s.m.
de Vereniging Haerlem en de Stichting Historisch Streekmu-
seum Zuid-Kennemerland, heeft het genoegen U uit te nodigen
voor het bijwonen van de studiedag 1987. Als thema voor deze
dag werd gekozen *Aspecten van de kartografie van Holland*.
Datum: Zaterdag 21 november 1987.
Plaats: Aula van het Teyler's Museum, Spaarne 16 te Haarlem.

Programma

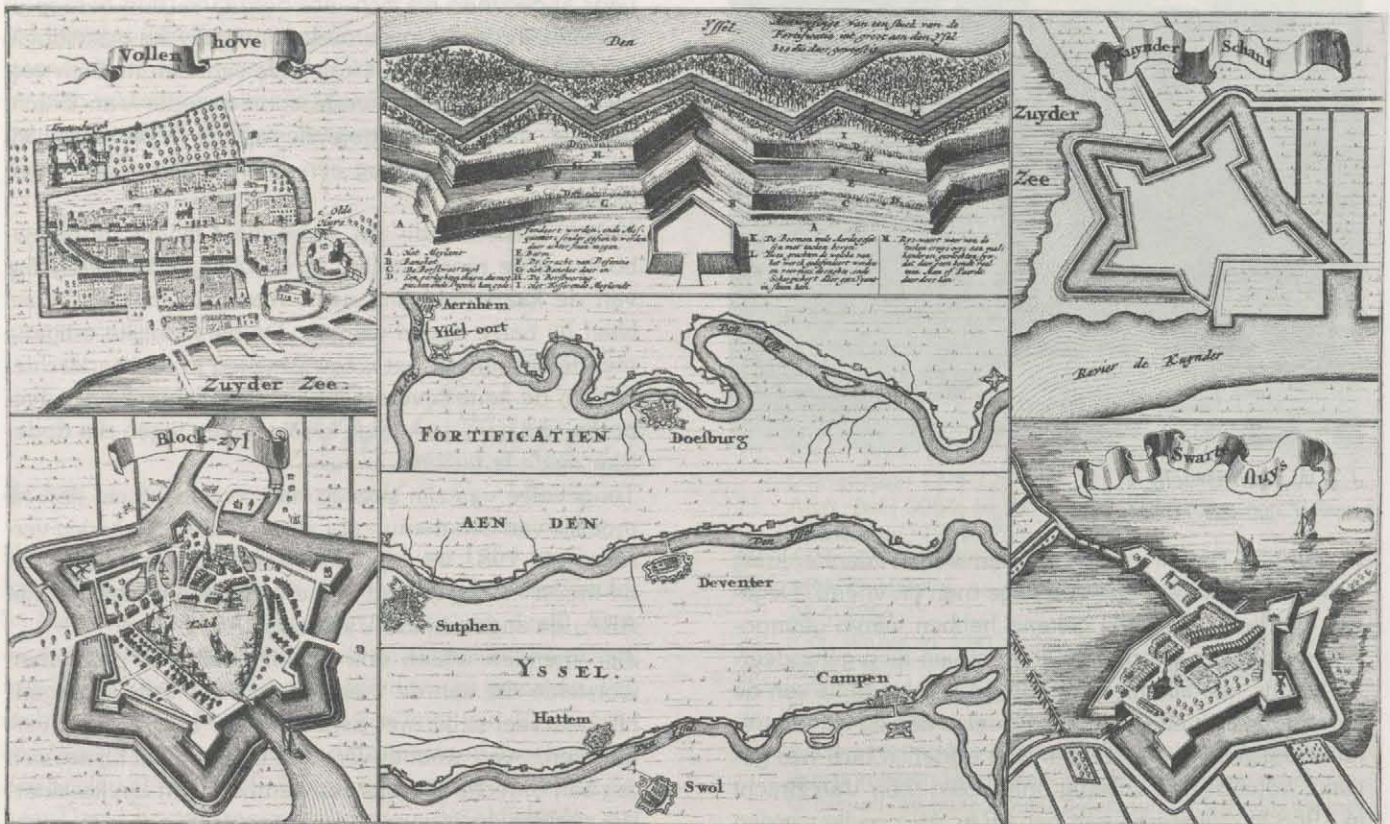
- 9.45 u. Ontvangst met koffie.
- 10.15 u. Welkomstwoord en mededelingen.
- 10.30 u. H. Schoorl. Overzicht van de kartografie van Noord-
Holland.
- 11.15 u. Koffie/theepauze.
- 11.45 u. Drs. P.P.W.J. van den Brink. Resolutiekaarten: De
Staten van Holland en West-Friesland en de wa-
terstaatskartografie.

- 12.15 u. Lunchpauze en gelegenheid tot bezoek aan het museum.
- 13.30 u. Drs. B.M.J. Speet. De ruimtelijke ontwikkeling van Haarlem in de Middeleeuwen: een proeve van stadsvergelijkend onderzoek.
- 14.15 u. Theepauze.
- 14.45 u. Drs. J.W.H. Werner. De Haarlemmermeer in kartografisch perspectief: droogmakingsplannen in de zeventiende en achttiende eeuw.
- 15.15 u. P. Boon. De kaarten van de zeekerende dijken van West-Friesland anno 1638.

- 15.45 u. Drankje aangeboden door de werkgroep.
- 16.30 u. Sluiting.

Indien mogelijk worden de deelnemers in de gelegenheid gesteld de befaamde Ottens-Atlas van het museum te bezichtigen.

Opgave voor deelname met overmaking van f 17,— (incl. lunch) gaarne vóór 14 november a.s. op giro 1.670.043 t.n.v. Drs. M.M.Th.L. Hameleers te Nijmegen.

'Fortificatiën aen den Yssel', uit: Lambert van den Bosch, *Tooneel des Oorlogs*, Amsterdam, 1675. 2de deel, fol. 63 (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

Fortificatiën aen den IJssel

De vraag in het vorige nummer van *Caert-Thresoor* naar identificatie van een kaartje van een verdedigingsmuur langs de rivier de IJssel in de omgeving van Deventer is beantwoord door de heer H.J. Veldkamp uit Hattem. Het kaartje toont een deel van het verdedigingsstelsel langs de IJssel in 1672 en is afkomstig

uit een werk van Lambert van den Bosch, getiteld *Tooneel des oorlogs, Opgerecht in de Vereenigde Nederlanden; Door de Wapenen van de Koningen van Vrankrijk en Engeland, Keulsehe en Munstersche Bisschoppen, Tegen de Staten der Vereenigde Nederlanden, en hare Geallieerden, ...* Amsterdam, 1675, dl. 2 p. 63.

Tentoonstellingen

Het Westland in de kaart gekeken

In de dependance van het Westlands Streekmuseum, Wilhelminaplein 8 te Naaldwijk wordt tot en met 23 oktober een tentoonstelling gehouden getiteld *Het Westland in de kaart gekeken, een impressie van vijf eeuwen kaarten en kaartmakers*. De tentoonstelling is geopend op dinsdag, donderdag, vrijdag en zaterdag van 14.00 tot 16.30 uur (inlichtingen tel. 01740-28941).

In de kaart spelen

Tot 14 december is in Kasteel Groeneveld bij Baarn (aan de noordwestzijde, ongeveer een kwartier lopen vanaf station-Baarn) een tentoonstelling te bezichtigen getiteld *In de kaart*

spelen. De expositie handelt over moderne kartografie maar geeft ook (in reproductie) voorbeelden van kaartgebruik in het verleden.

Openingstijden: dinsdag, woensdag en vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur; zaterdag en zondag van 12.00 tot 17.00 uur.

Espace français: Vision et aménagement, XVIe-début XIXe s.

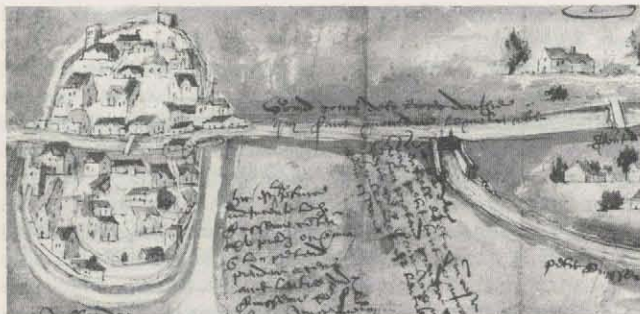
Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van het 12de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie te Parijs. Getoond wordt in welke optiek het Franse landschap in de loop der eeuwen is waargenomen en gevormd. Sedert de zestiende eeuw hebben architecten en ingenieurs zich

beziggehouden met de weergave van de ruimte en met de omvorming daarvan om enerzijds een beter beheer van de natuurlijke bronnen te krijgen en anderzijds een harmonieuze ontwikkeling van het landschap te bevorderen. Driehonderd documenten, vrijwel allemaal topstukken, tonen de grote verscheidenheid aan vormen, die een weergave van de ruimte kan hebben.

De tentoonstelling is nog tot 4 januari 1988 geopend.

Plaats: Archives Nationales, Hôtel de Rohan, 87, Rue Vieille-du-Temple, Paris. Elke dag, behalve dinsdag, geopend van 12 tot 18 uur.

De rijk geïllustreerde catalogus telt 196 bladzijden en kost Ffr. 125.

Espace français. Tot de oudste tentoongestelde kaarten behoort deze kaart van een dorp aan de Somme uit de zestiende eeuw (manuscript, 28,5 x 39 cm, nr. 2 in de catalogus) (Document et cliché: Archives Nationales, Paris) (fragment).

Goed Gezien: tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden. 31 oktober 1987 tot en met 17 januari 1988.

De tentoonstelling geeft een beeld van de ontwikkeling van de illustratie in dienst van de wetenschap over een periode van duizend jaar (800-1800 n.Chr.). De volgende wetenschapsgebieden zijn vertegenwoordigd:

- geografie, astronomie
- geneeskunde
- dierkunde
- plantkunde
- geschiedenis

De bezoeker krijgt een unieke gelegenheid kostbare stukken te zien, die buiten de tentoonstelling niet toegankelijk zijn voor het publiek.

Bij de tentoonstelling zal een uitgebreide, rijk geïllustreerde catalogus verschijnen.

Verslag van het Blaeu-symposium in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik'

Het geheel nieuwe Maritiem Museum te Rotterdam-Leuvehaven opende zijn poorten weer in november 1986 met verschillende tentoonstellingen: één daarvan was *'De Wereld volgens Blaeu' - pronkstukken van de 17e eeuwse cartografie*. Op zaterdag 16 mei 1987 werd in dit kader een Blaeu-symposium georganiseerd met als titel: *'Een aantal cultuur-historische aspecten van de 17e eeuwse Nederlandse cartografie'*.

Bij de ontvangst met koffie moesten stoelen worden bijgeplaatst vanwege de onverwacht grote toeloop op het laatste moment. De eerste van vijf lezingen werd voorgedragen door drs. Marianne Kok en had als titel: *Emancipatie van de kaart. Gebruik van kaarten als historische bron*. Daarin stelde zij dat de kaart een ontwikkelingsgang heeft doorgemaakt: aanvankelijk is de kaart slechts een illustratie bij wat al geschreven is: het plaatje bij het (geschreven) praatje. Dan komt er nog een decoratieve en representatieve functie bij, en ten slotte wordt het ingewikkeld als de kaart zelfstandig ook nog inhoud blijkt te hebben. Prikkelend en geestig waren de vergelijkingen met de emancipatie

van de vrouw; leerzaam was de conclusie dat de historicus en de archivaris, elk op hun eigen terrein, teveel met tekst vertrouwd zijn en daardoor de kaart als historische bron onderwaarderen.

Het politieke milieu van de Blaeu's was het onderwerp van de voordracht van drs. Kees Zandvliet. Veel Blaeu-kaarten zijn van een opdracht voorzien. Door nu de in deze opdrachten vermelde personen aan een genealogisch en historisch onderzoek te onderwerpen slaagde Zandvliet erin een interessante schets te geven van de ingewikkelde politieke structuur in die tijd.

De derde lezing ging over *Pieter Blaeu en zijn rol in de firma in de tweede helft van de 17e eeuw*. Dr. H.Th. van Veen heeft in Italië bronnen-onderzoek verricht, waarbij hij correspondentie van Pieter Blaeu heeft aangetroffen. Het nieuwe licht op de Italiaanse activiteiten van uitgeverij Blaeu geeft van Pieter Blaeu een positiever beeld dan tot nu toe werd aangenomen.

Na de lunch, die werd geserveerd aan boord van het Museum-schip 'Buffel', sprak drs. Peter van der Krogt over *Globes en Blaeu*. Willem Jansz. Blaeu is in 1597 begonnen als globemaker! Een felle concurrentiestrijd met Hondius wordt beslecht in het voordeel van Blaeu: de grootste globe, die vele edities beleefd en 100 jaar lang wordt uitgegeven, is van Blaeu. Van der Krogt stelt dat de grote omzet van globes vooral te verklaren is uit het gebruik van aard- en hemelglobes als statussymbool van kennis en wetenschap.

Drs. Frouke Wieringa besloot dit symposium met een lezing over *Decoraties op Wereldkaarten*. Zij maakte duidelijk dat in het afbeelden van de wereld ook tegelijk de tijdgebonden denkbeelden omtrent de ordening van die wereld werden verwerkt. Afbeeldingen van de elementen, de seizoenen e.d. hangen samen met belangrijke filosofische stromingen.

De organisatoren van dit symposium werden na het slotwoord, waarin de publikatie van de bijdragen werd aangekondigd, met een hartelijk applaus door de belangstellenden bedankt.

Peter van Rijsbergen

Verslag 12e Congrès international d'histoire de la cartographie. Parijs 7-11 september 1987.

In de week van 7 tot en met 11 september j.l. werd te Parijs de twee-jaarlijkse conferentie voor de geschiedenis van de kartografie gehouden. Aan zo'n tweehonderd deelnemers uit 24 landen werd een programma aangeboden dat, naast een groot aantal lezingen, in twee officiële ontvangsten en een bezoek aan een viertal tentoonstellingen voorzag. Afgezien van de nodige schoonheidsfoutjes (inherent aan zo'n overladen programma), is het Monique Pelletier en haar medewerkers van de Bibliothèque Nationale gelukt, een in vele opzichten geslaagd congres te organiseren. Dit was met name te danken aan het streven van de organisatie om naast de vertrouwde thema's ook minder conventionele onderzoeksterreinen binnen het vakgebied aan de orde te stellen. In het bijzonder de lezingen van J. Brain Harley, waarin het gebruik van aan de sociale wetenschappen ontleende theorieën werd bepleit, maakte de nodige indruk. Door de bijzondere aandacht voor thema's als kartografische ontwikkelingen in de 19e en 20e eeuw, kartografie en ideologie en kartografie en theorie mogen in velerlei ogen weliswaar de randgebieden van de historische kartografie zijn bereikt, dit alles neemt niet weg dat juist door deze benadering het perspectief van de geschiedenis van de kartografie als dynamische wetenschap in grote mate wordt verruimd. Naast de verslagen van de werkzaamheden van de ICA-werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie en haar commissies voor karto-bibliografie en het onderwijs in de historische kartografie, werden op het congres liefst 82 papers gepresenteerd, waaronder we geen Nederlandse bijdragen mochten noteren.

De lezingen waren rond een vijftal thema's gegroepeerd. Aandacht werd geschonken aan 1) middeleeuwse wereldkaarten 2)

kartografie en ontdekkingsreizen 3) staat en kartografie (waaronder onder meer onderwerpen als kartografie en nationale identiteit, kartering van staten en geannexeerde gebieden en kadastrale karteringen begrepen waren) 4) stadskartografie en 5) de kartografie van eilanden. Om het té grote aanbod papers te spreiden was het organisatie-committee genooddacht parallel-sessies te houden, een congresvorm die het de individuele deelnemers onmogelijk maakte het gehele programma bij te wonen. Om de daaruit voortvloeiende en vaak moeilijke keuze te compenseren bood de organisatie aan iedere deelnemer een goed verzorgde congresmap aan, waarin referaten of volledige teksten van de meeste lezingen te vinden waren. Het was spijtig dat de bezochte tentoonstellingen slechts vage-lijk of in het geheel niet aangesloten bij de behandelde thema's. De op 9 september in het Hôtel de Rohan geopende tentoonstelling 'Espace français, vision et maénagement, XVe-XVIIIe siècle' biedt een overzicht van drie eeuwen topografische kartografie in Frankrijk. Veel fraaie kaarten, maar auwe-lijks verbindende teksten, hetgeen de aanschaf van de overige schitterende catalogus noodzakelijk maakt. Op 10 september vond in het beroemde astronomische observatorium van Parijs een officieel buffet plaats, voorafgegaan door een bezoek aan de tentoonstelling 'La mesure du Ciel' waarin een boeiend overzicht gegeven wordt van de ontwikkeling van de astron-omie. Na de sluiting van het congres op 11 september, vond een bezoek plaats aan de nieuwe Gallerie des plans en relief alwaar prachtige maquettes van merendeels Franse steden, maar bij-voorbeeld ook van Bergen op Zoom uit de tijd van het ancien regime zijn uitgesteld. Tenslotte werd nog een bezoek gebracht aan de tentoonstelling 'Océan des hommes' in het Musée de la Marine. Op deze exposities worden 535 voorwerpen getoond die een beeld geven van de ontdekkingsreizen van het vroegste begin tot aan de 18e eeuw.

Paul van den Brink

Opleiding kaart- en atlasbeheer (GO-H)

In februari 1987 startte een nieuwe opleiding kaart- en atlasbe-heer bij de Stichting GO.

Inmiddels zijn ook de voorbereidingen voor de volgende cur-sus, die begint in februari '88, ter hand genomen. Aan de hand van de ervaringen van het eerste jaar zal het programma iets bij-gesteld worden.

De opleiding is bestemd voor hen die reeds werkzaam zijn in het beheer van kaartenverzamelingen en topografisch-historische atlanten, maar ook degene die nog geen werkerva-ring hebben opgedaan, kunnen aan de cursus deelnemen. Wel wordt geadviseerd in een korte stage enige praktijkervaring op te doen.

Als algemene vooropleiding wordt het bezit van een HAVO-diploma of een bewijs van een gelijkwaardige opleiding gesteld. Bij het ontbreken van een dergelijke vooropleiding kan in som-mige gevallen na een toelatingsgesprek toelating tot de cursus worden toegestaan.

De opleiding heeft als doel dat de deelnemers aan het eind van de cursus in staat zijn het beheer over een collectie kaarten en topografisch-historische atlanten te verzorgen. Zij moeten dan

de diverse soorten documenten, die daarin beheerd worden, met de daarvoor passende methoden toegankelijk kunnen ma-ken en uit de verzamelde documenten moeten zij informatie aan anderen kunnen verstrekken.

De cursus heeft als programma de volgende vakken:

- geografie	15 uren
- geschiedenis van de kartografie	12 uren
- kartografie	20 uren
- acquisitie, collectievorming en beheersaspecten	12 uren
- toegankelijk maken van documenten	40 uren
- de afbeelding van de historie en het menselijk leven	9 uren
- vervaardiging en reproductie	17 uren

De cursus omvat in totaal 125 lesuren.

Voor het maken van werkstukken, huiswerk e.d. moet gere-kend worden op 175 uren. De totale studiebelasting is onge-veer 300 uren.

De lessen worden steeds op woensdagen van 10.00-16.00 uur als regel te 's-Gravenhage gegeven.

Het cursusgeld bedraagt f 2600,—, exclusief de kosten voor de aanschaf van literatuur en voor excursies.

De aanmeldingstermijn sluit 15 december 1987.

Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de administratie van de Stichting Gemeenschappelijke Opleiding, Celebesstraat 89, 2585 TG 's-Gravenhage. Telefoon: (070) 512380.

Literatuur over landmeetkunde

Een lijst van nieuw verschenen literatuur met betrekking tot de geschiedenis van de landmeetkunde is gepubliceerd in *Mede-delingen nr. 4 (augustus 1987)* en *nr. 5 (september 1987)* van de Werkgroep Geschiedenis der Geodesie van de Rijkscom-missie voor Geodesie.

Het mededelingenblad is verkrijgbaar bij ir. H.C. Pouls, Thijs-seweg 11, 2600 GA Delft.

Rectificatie

In *Caert-Thresoor* 6 (1987) nr. 2 is het een en ander misgegaan bij de illustraties van het artikel door W.A. van Ham over de landmeters uit de familie Adan. Op p. 25 is de volledige kaart afgebeeld en niet een fragment zoals in het bijschrift vermeld. Op p. 23 had de hier afgebeelde kaart geplaatst moeten wor-den.

Besprekingen

MARC HAMELEERS, **West-Friesland in oude kaarten.** Stichting Uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer, 1987. 144 blz., 30 x 24 cm. f 69,50

Gemodelleerd naar boeken over oude kaarten die voorafgin-gen is er nu ook een regionaal-historische studie van de karto-grafie van West-Friesland verschenen. Dit 'eiland' binnen de

twaaftde-eeuwse omringdijk dankt zijn kartering hoofdzakelijk aan de initiatieven van de besturen van de vier Ambachten: Drechterland, de Vier Noorder Coggen, Schager en Nieuwerp Coggen en het Geestmerambacht, maar ook aan de stadsbesturen en enkele kleine polderbesturen. Maar in de tijd van het ontstaan van die karteringen zullen de inwoners van die gewesten weinig of niets van de fraaie meer-bladige kaarten weten hebben. Als ingelanden hebben ze middel hun polderlasten aan die kaarten meebetaald maar om ze te kunnen zien moesten ze in het polderhuis gaan kijken. Ook de kaarten handel zal geen groot debiet aan dat soort kaarten gehad hebben: het waterschapsbestuur deelde ze uit onder de bestuursleden en de notabelen in het bestuur van het gewest en in de steden. Een klein aantal kwam via de Amsterdamse boekhandel ook buiten West-Friesland terecht. Vanwege hun specialiteit en omdat ze van weinig belang zijn voor de studie van de genese van het gewest (ze zijn daarvoor niet oud genoeg) is onze kennis van de Westfriesse waterschapskaarten nog altijd tamelijk gebrekkig. Daarom is dit boek zeer welkom want de regionaal-historicus heeft nu een overzichtelijk apparaat in handen gekregen om de kennis van de Westfriesse kartografie te benutten en eventueel verder uit te breiden.

De auteur die al eerder een diepgaand onderzoek naar het ontstaan van de kaart van Drechterland van Govert Oostwoud gedaan heeft (gepubliceerd op een plaats waar je dit niet zou verwachten: *De Boekenwereld*, 2, 1986) heeft in dit boek naast de gedrukte waterschapskaarten ook een aantal zeer boeiende manuscriptkaarten opgenomen. Uit die omvangrijke categorie koos hij, zeer terecht, de voor Nederland unieke beheerskaart van de Westfriesse omringdijk door Pieter vander Meersch, schaal ca. 1:3500, uit 1638. - Het zou me niet verbazen als deze verkleinde afbeelding de inleiding tot een grote facsimile uitgave blijkt te zijn - Van de honderden kleine en grote proceskaarten en zgn. pre-kadastrale kaarten uit de rijks- en streekarchieven zijn er tien in kleur opgenomen, waardoor dit boek een spectaculair karakter gekregen heeft. In één geval echter werd aan de inhoud van een kaart te kort gedaan: No. 5, de grote ms.kaart van Westfriesland, schaal ca. 1:20 000 uit het stadshuis in Enkhuizen.

Om het gewicht van dit stuk aan te tonen had er een klein gedeelte op ware grootte in kleur getoond moeten worden. De nevelige weergave zoals die nu is zou als mysterie geïnterpreteerd kunnen worden. Met opzet zo vaag gelaten? Omdat de auteur een onderzoek naar deze hoogst belangrijke kaart uit ca. 1637 in petto heeft?

Met veel gevoel voor het spectaculaire en voor het unieke heeft de schrijver zijn keus van de 40 afbeeldingen bepaald. Maar niet in alle gevallen geeft de toelichting bij de kaart een antwoord op de vraag: waarom werd deze kaart indertijd gemaakt en hoe werd de kaart opgemeten, getekend en gedrukt. Uit vorige publikaties weten we veel over de totstandkoming van de grote waterschapskaarten in Zuid Holland. Bijv. voor Cruquius' kaart van Delfland uit 1712 heeft de beschrijving hilarische toestanden bij de graving onthuld. - Maar ook zonder uitgediepte bronnen is er in dit boek al een element van verrassing aanwezig in de nooit eerder afgebeelde kaarten: wie had ooit een ontwerp voor een nieuwe haven van Aartswoud uit ca. 1538 in de Bibliothèque Nationale te Parijs verwacht? (kaart 25A). Daar tegenover staat weer de vraag: waarom een overbekende zeekaart van de Zuiderzee door Lucas Janszoon Waghenaeer? Omdat je in een Westfries kaartenboek deze Enkhuizer zeeman niet passeren kunt - zal de auteur gedacht hebben. Verder zijn er vier afbeeldingen van minutieus gegraveerde stadsplattegronden (Enkhuizen veel te klein gereproduceerd) opgenomen. Stadsplattegronden fungeren in dit boek eigenlijk alleen als signaal voor de streekhistoricus: denk er aan, deze omvangrijke categorie vereist een raadpleging van speciale verzamelingen en van de gedrukte stadskronieken.

Behoudens kaart 5 en de zeilwagen en ijszeiler (waarom die in dit boek?) zijn alle kaarten en prenten voortreffelijk gereproduceerd. De typografie als geheel is van hoge kwaliteit en ruim opgebouwd. De met veel verwijzingen gecomponeerde tekst bij de kaarten is rijk aan variatie in onderwerp. Marc Hameleers

schrijft in opgewekte stijl, niet belemmerd door een smal historisch kader. Dat historisch kader werd door Fieke Wennink aangebracht. Op de eerste 17 bladzijden beschrijft zij de geschiedenis van West-Friesland, politiek en waterstaatkundig, onderbouwd met 79 literatuurverwijzingen.

Registers voor literatuur, plaatsnamen en persoonsnamen besluiten dit boek. Tenslotte wil ik nog opmerken dat vijf van de tien literatuuropgaven in het register achter de naam van C. Koeman niet van de hand van de recensent zijn.

C.K.

J.A. Colom, 'De Vyerige Colom Verthonende de 17 Nederlandsche Provintien, (Met een inleiding door Wil M. Groothuis). Heruitgave van Uitgeverij Noorderboek, Groningen, 1987. 64 blz., gebonden, ongekleurd, 21 x 26 cm. f 29,90 ISBN 9069500183

Het uitbrengen van facsimile-atlassen of losse kaarten door uitgeverij die dit incidenteel doen is in de laatste tijd nogal eens voorgekomen. Een goede toelichting daarbij ontbreekt echter soms of, erger nog, men nam niet eens de moeite er een te maken. Dit is gelukkig niet het geval met de bovengenoemde heruitgave van de zogenaamde zakatlas van Jacob Aerts. Colom uit 1635. In de beknopte maar goed gedocumenteerde inleiding van Mw. Drs. W.M. Groothuis (kaartbeheerder op de Universiteitsbibliotheek van Groningen) wordt helder uiteengezet welke plaats dit atlasje vroeger heeft ingenomen en wie de uitgever was.

Het atlasje bevat 45 kaarten op verschillende schalen van gedeelten van de Zeventien Nederlandse provincies (ongeveer Nederland en België te zamen), twee overzichtskaarten van het gehele gebied en drie bladzijden met portretten van de hertogen van Brabant, de graven van Vlaanderen en de graven van Holland. Door middel van een genummerde lijst van de oorspronkelijke kaarttitels (deels in het Latijn, Frans en oud-Nederlands) met daarachter een duidelijke omzetting in modern Nederlands, zijn de diverse weergegeven gebieden gemakkelijk in het atlasje op te zoeken. Voor de heruitgave heeft een exemplaar dienst gedaan dat afkomstig is van antiquariaat S.C. Lemmers te Lisse.

Behalve dat het prachtige portret van de Amsterdamse uitgever J.A. Colom wel wat scherper had gekund, is het drukwerk (op chamois papier) netjes uitgevoerd. Kortom dit bepaald niet prijzige atlasje (in gebonden vorm nog wel!) is een begeerlijk bezit voor iedereen die belangstelling heeft voor de oude kartografie.

Marijke Donkersloot-de Vrij

RENÉ LAURENT, De havens aan de kust en aan het Zwin (doorheen oude plannen en luchtfoto's). Brussel, Algemeen Rijksarchief 1986. 29,5 x 21 cm. BFr 250 (bij bestelling BFr 50 porto) (vertaling uit het Frans).

Sedert 1986 is er op verschillende plaatsen in België de reizende tentoonstelling 'De havens aan de kust en aan het Zwin' te zien (zie *Caert-Thresoor* 5 (1986) 3, blz. 62 en 6 (1987) 2, blz. 27). Door het reizend karakter zijn er op deze tentoonstelling geen originelen, maar alleen foto's te zien. De begeleidende catalogus is een volumineus boekwerk met 87 zwart-wit afbeeldingen. Vrijwel steeds is op een linkerpagina een afbeelding geplaatst met rechts de beschrijving. Niet alleen kaarten, ook enkele oorkondes en luchtfoto's zijn afgebeeld.

In het Voorwoord van de catalogus lezen we dat met deze ten-

toonstelling de rijkdom van de oude-kaartenverzamelingen die bewaard worden in de Belgische Rijksarchieven ontvouwd wordt. Met deze documenten kan de 'evolutie' gevolgd worden van de behandelde plaatsen en kunnen tevens beter de veranderingen begrepen worden, die de Belgische kust in de loop der eeuwen heeft ondergaan (met name het Zwin).

De catalogus is regionaal ingedeeld. Eerst een overzicht van de Vlaamse kust, vervolgens de havensteden Nieuwpoort, Oostende, Blankenberge, Damme, Sluis en Zeebrugge. Tussen Blankenberge en Damme is een hoofdstuk 'Van het Zwin tot het Napoleonkanaal' ingelast. In elk hoofdstuk zijn de documenten chronologisch gerangschikt: begonnen wordt met een of meer oorkondes en de plattegrond van Van Deventer, besloten wordt met een moderne topografische kaart en een luchtfoto. In de begeleidende teksten wordt vooral aandacht besteed aan de inhoud van de kaart, de veranderingen ten opzichte van een vorige situatie. Dit wordt zeer minutieus gedaan.

Degene die ook in de kaart zelf is geïnteresseerd vindt weinig van zijn gading. Meestal is de kaartbeschrijving beperkt tot titel (vaker een omschrijving van het afgebeelde gebied met een jaartal), techniek en materiaal, formaat en bewaarplaats en het nummer van de foto in de fotoverzameling van het AR. De schaal van de kaart en vaak ook de maker ontbreekt. Als voorbeeld nr. 14, de beschrijving is: 'De Vlaamse kust in 1748. Gegraveerd, papier, 505 x 635'. Uit de afbeelding blijkt m.i. zeer duidelijk dat het hier om een enkel blad van een meerbladige kaart gaat. Omdat op het blad geen titel of jaartal staat moet het jaartal uit een andere bron komen. De kaart doet zeer sterk denken aan de kaarten van Eugène Frick uit de eerste helft van de 18de eeuw. Het is verder ook niet altijd duidelijk of de af-

beelding de gehele kaart of slechts een deel betreft (bijv. nr. 15). Wanneer er informatie over kaartmakers gegeven wordt is dan is die niet altijd juist. Kaart 1, de kust van Vlaanderen in 1600, werd 'verwezenlijkt door cartograaf Florent Balthasar van Delft en werd uitgegeven door Hendrik Hondius van Delft in 1616'. We kennen een Hendrik Hondius in Amsterdam en een in Den Haag, maar in Delft?

Een aardige vondst bij de afgebeelde kaarten is de noordpijl. Elk bijchrift is voorzien van een noordpijl zodat men de kaarten onderling kan vergelijken zonder eerst uit te zoeken hoe de kaart georiënteerd is. Dit is consequent gedaan, ook al stond er een noordpijl op de afbeelding. Beide noordpijlen kunnen sterk afwijken: kaart 9 is volgens de noordpijl op de kaart georiënteerd op het westen, volgens de nieuwe noordpijl en de tekst echter op het zuiden. Een afwijking die in de tekst noch opgemerkt noch verklaard wordt.

En tenslotte de afbeeldingen zelf. De kwaliteit van de zwart-wit afbeeldingen laat zeer te wensen over en is vaak niet beter dan die van een fotokopie van een gekleurde kaart. Dat dit allemaal veel beter kan, toont de catalogus *Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen van de 16de tot de 18de eeuw* (Brussel 1985).

De 'evolutie' (ruimtelijke ontwikkeling) van de behandelde plaatsen, zoals in het Voorwoord aangekondigd, is in deze catalogus goed te volgen. De rijkdom van de Belgische verzamelingen komt echter niet tot zijn recht.

Peter van der Krogt

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. J.W.H. Werner, Universiteitsbibliotheek, Postbus 19185 1000 GD Amsterdam.

-The art of map making Dutch cartography from the middle ages to the industrial revolution. An exhibition sponsored by the Consulate General of the Netherlands. Chicago: The Newberry Library, 1985. 39 blz., ill.

DAVIDS, C.A., The use of globes on ships of the Dutch East-India Company. In: *Der Globusfreund*, Publ. Nr. 35-37 (juni 1987, für 1987/88/89) blz. 60-80.

Mit Kurzfassung auf Deutsch.

DEKKER, Elly, On the dispersal of knowledge of the southern celestial sky. In: *Der Globusfreund*, Publ. Nr. 35-37 (juni 1987, für 1987/88/89) blz. 211-230.

Dit artikel bespreekt de invloed van de (hemel-) globe als communicatiemiddel. Op deze wijze werd de kennis van de Nederlandse zeevaarders, opgedaan aan het eind van de 16e eeuw, doorgegeven aan de astronomen in Europa.

Mit Kurzfassung auf Deutsch.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., Oude kaarten in Utrechtse gemeentehuizen. In: *Kartografisch Tijdschrift* XIII (1987) I, blz. 29-36.

Dit artikel werd eerder gepubliceerd in het maandblad *Oud-Utrecht* 59 (1986) 2, blz. 13-22.

KOENDERS, Maarten, Oude kaarten van de Friese Waddeneilanden. In: *Waddenbulletin* 22/3 (aug. 1987) blz. 135-141.

KROGT, Peter van der, Dutch and Flemish globes in the sixteenth century. In: *Der Globusfreund*, Publ. Nr. 35-37 (juni 1987, für 1987/88/89) blz. 59-68.

Mit Kurzfassung auf Deutsch.

KROGT, Peter van der, Globes by the Valk family. In: *Der Globusfreund*, Publ. Nr. 35-37 (juni 1987, für 1987/88/89) blz. 231-240.

Mit Kurzfassung auf Deutsch.

KROGT, P.C.J. van der, De Kamer Delft en de kaarten van de VOC. In: *Delft en de Oostindische Compagnie*. Amsterdam: Rodopi, 1987. Blz. 71-97. (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum; 14) ISBN 90-6203-939-1.

LINDEN-NIJDAM, Bep van der, De wereld in kaart gebracht. In: *Kunst- en Antiek Revue, Magazine over kunst en antiek*, april/mei 1987, blz. 9-16.

Algemeen artikel n.a.v. de tentoonstelling 'De wereld in de 17e eeuw' die van 19 augustus t/m 26 oktober gehouden werd in het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle rond de kaarten uit de atlas van Nicolaes Visscher.

MÖRZER BRUYNS, W.F.J., Een paskaart van Isaac de Graaf uit 1738. In: *Jaarverslag Vereniging Nederlandsch Historisch Scheepvaartmuseum Amsterdam* 1986, blz. 28-30.

Kaart van de Atlantische Oceaan tussen 42° N.B. en 40° Z.B. met ingetekende koerslijn met middagbestekken van het VOC-schip *Vreeland* van de Kamer Enkhuizen uit 1745.

MOLEN, A.M., Een kwaliteitsvergelijking tussen de minuut- en GBKN-kaart van Barneveld. In: *Geodesia* 29 (1987) 6, blz. 235-238.

Artikel waarin de kadastrale minuutkaart van de gemeente Barneveld uit 1830 vergeleken wordt met de eerste analoge kaart (ca. 1980), de Grootchalige Basiskaart van Nederland.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenae and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

ANTIQUARIAAT FORUM

Oude, zeldzame boeken. Atlassen.
Oude prenten en kaarten.

Catalogi op aanvraag — Gratis zoekdienst.

FORUM

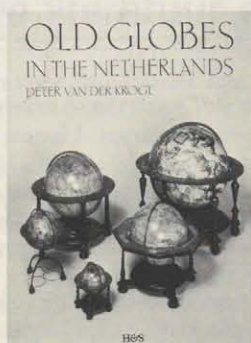

Oudegracht 206
3511 NR Utrecht
Tel. 030 - 31 69 77

H&S

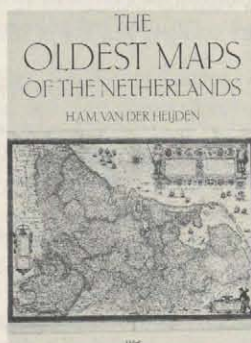
HES UITGEVERS B.V.

Postbus 129
3500 AC Utrecht.
Tel. 030 - 31 69 77

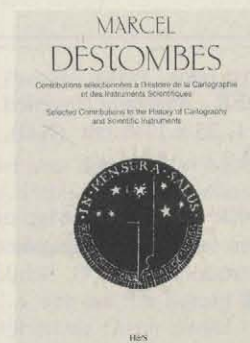

Leverbaar:

P.C.J. VAN DER KROGT.
Old Globes in the Netherlands.
A catalogue of terrestrial and
celestial globes made prior to 1850
and preserved in Dutch collections.
1984. Met 80 illustraties, waarvan
10 in kleur. Gebonden. 290 p.
f 78,—.

H.A.M. VAN DER HEIJDEN.
The oldest maps of the Netherlands.
An illustrated and annotated carto-
bibliography of the 16th century
maps of the XVII Provinces. 1987.
Gebonden. 232 p. Rijk geïllustreerd.
f 95,—.

MARCEL DESTOMBES
(1905-1983). Contributions
sélectionnées à l'histoire de la
cartographie et des instruments
scientifiques.
Selected contribution to the history
of cartography and scientific
instruments.
Red. G.G. Schilder, P.C.J. van der
Krogt en S.W.G. de Clercq. 1986.
Gebonden. ca 550 p. ca f 200,—.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus 1986-1987 gratis op aanvraag.